

ЕВОЛЮЦІЯ ВЧЕНЬ ПРО РИНКОВУ КОНКУРЕНЦІЮ ТА КОНКУРЕНТНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Ключові слова: конкурентне середовище, конкуренція, еволюція підходів.

Розвиток конкурентних засад в економіці, формування високоефективного конкурентного середовища в сучасних умовах трансформації економіки України є однією з головних задач як окремого підприємства, так і держави в цілому. Конкуренція, як необхідна передумова функціонування ринкової економіки, завжди протікає у певному середовищі.

Дослідженню проблем конкуренції та конкурентного середовища в економічній літературі приділяється значна увага. Проблематика формування та розвитку високоефективного конкурентного середовища постійно знаходиться в центрі уваги науковців, тому що пов'язана із забезпеченням конкурентоспроможності вітчизняних підприємств як на національному, так і на зовнішньому ринках. Вклад у розвиток наукових концепцій конкуренції та конкурентного середовища протягом століть вносили А. Сміт, Дж. С. Мілль, К. Маркс, А. Маршалл, М. Портер, Дж. Робінсон, Е. Чемберлін, І. Шумпетер та інші. В їх роботах можна зустріти різночитання трактування сутності конкуренції та її ролі у забезпеченні ефективного конкурентного середовища.

А тому метою дослідження є вивчення еволюційного розвитку наукових концепцій та підходів до осмислення конкуренції, зокрема крізь призму виявлення факторів впливу на конкурентне середовище підприємств.

В економічній науці сьогодні домінують три підходи щодо характеристики конкуренції: поведінковий, структурний та функціональний. Історично першим підходом до осмислення конкуренції був *поведінковий*, який базувався на розумінні конкуренції як суперництва за досягнення кращих результатів у тій чи іншій сфері діяльності.

Перші теоретичні положення про конкурентну боротьбу з'являються у XVIII столітті в роботах науковців класичної політичної економії. Значна

увага в їх роботах приділялась ціновій конкуренції. А. Сміт ототожнював конкуренцію з «невидимою рукою» – автоматичним механізмом ринку, який врівноважує приватні інтереси і економічну ефективність. А. Сміт в своїй роботі «Дослідження про природу та причини багатства народів» [1] на прикладі цінової конкуренції обгрунтовано довів положення, які з часом стали постулатами доктрини «максимального задоволення потреб». До таких положень належать:

1) конкуренція – є суперництвом, що підвищує ціни у випадку скорочення пропозиції та зменшує ціни при надлишку пропозиції;

2) принцип конкуренції – принцип «невидимої руки», згідно з яким «смикаючи» за ниточки маріонеток-підприємців, «рука» примушує їх діяти згідно з певним «ідеальним» планом розвитку економіки, безжально витісняє фірми, що зайняті виробництвом непотрібної ринку продукції. При скороченні попиту на товар найбільші труднощі відчувають підприємства, які випускають неякісну або занадто дорогую продукцію;

3) в умовах ринкових відносин можливе максимальне задоволення потреб споживачів та найкраще використання ресурсів у масштабі суспільства в цілому [2, с 18].

Отже, дослідження видатного вченого, по-перше, відповідало духу часу, коли воно було зроблено і відповідно обгрутовувало тогочасні економічні реалії. По-друге, містило рекомендації державі, як керувати економікою. На думку Сміта, основну роль в ринковому господарстві відіграє конкуренція. А спроби обмежити конкуренцію призводять до гальмування процесів економічного розвитку. Саме конкуренція сприяє найбільш ефективному використанню ресурсів і призводить до економічного зростання. На сьогодні значна частина постулатів А. Сміта застаріла, але аргументи щодо ефективності вільної конкуренції залишаються дієвими, а ринкова система організації економіки і надалі є орієнтиром для більшості національних економік.

Подальше дослідження вченими складних процесів соціально-економічного розвитку, а також ролі конкуренції в цьому диктувалось історичними реаліями. Становлення індустріального суспільства спонукало більш активне вивчення конкуренції. Так, в XIX ст. дослідник Дж. С. Мілль дійшов висновку, що конкуренція є принципом, який в значній мірі регулює угоди економічного характеру. А також зазначав, що хоча конкуренція і викликає певні незручності, разом з тим: «конкуренція, можливо, не є найкращим стимулом, який можна собі уявити, однак сьогодні вона – стимул необхідний, і навряд чи в близькому майбутньому вона втратить своє значення як обов'язкова умова прогресу» [3, с. 140].

Представники діалектичного матеріалізму розглядали конкуренцію наступним чином. На думку Ф. Енгельса «конкуренція є найбільш повним вираженням пануючої у сучасному громадянському суспільстві війни всіх проти всіх» [2, с. 10]. К. Маркс наголошував, що «конкурентна боротьба ведеться через здешевлення товарів. Дешевизна товарів залежить від продуктивності праці, а остання – від масштабів виробництва. Тому менші капітали завжди закінчуються загибеллю багатьох дрібних капіталістів, капітали яких частково переходять в руки переможця, частково гинуть» [4, с. 640]. В марксистському трактуванні конкуренцією називається «властива товарному виробництву...антогоністична боротьба між приватними виробниками за більш вигідні умови виробництва і збуту товарів» [5, с.112]. Також, на думку Маркса «конкурентна боротьба, особливо під час вирішальних переворотів у техніці, змушує замінювати старі засоби праці ще до їх природної смерті новими засобами» [6, с. 191]. Таким чином, в марксистській теорії, з одного боку, акцентувалась увага на антисоціальній цінності конкуренції, а з іншого – наголошувалось, що конкуренція є чинником економічного розвитку.

В дослідженнях кінця XIX- початку XX ст. суттєво змінились погляди на конкуренцію та її вплив на економіку. Критика існуючої на той час моделі «досконалої» конкуренції була обумовлена значною увагою з боку її

дослідників лише одному виду конкуренції – ціновій, а також залишенням поза увагою сутності конкурентної діяльності.

Засновник неокласичної теорії А. Маршалл в своєму дослідженні «Принципи економіки» (1890р.) акцентує увагу на свободі підприємництва. Дослідник був прихильником вільної конкуренції, яка у нього набуває форми вільного виробництва та є системою, що призводить до оптимального поділу праці та високої ефективності економіки. Також, А. Маршалл визнає, що на ринку можуть складатися ситуації, протилежні «чистій» конкуренції. Ці ситуації він назвав «чистою» монополією (на ринку діє лише один продавець товару, що не має заміників). Вчений виходив з обов'язкового існування в економіці конкуренції та монополії. Також він виділяв як негативні наслідки від діяльності монополій, так і позитивні (їх турбота про розвиток виробництва і задоволення інтересів споживачів) [2, с. 21]. Таким чином, наприкінці ХІХ ст. з'являються роботи, що досліджують сутність такого явища, як «монополія», а також її вплив на конкурентне середовище. Що в значній мірі було обумовлено історично, а саме бурхливим розвитком концентрації та централізації виробництва і капіталу.

Подальший розвиток поведінкова концепція отримала в роботах відомого сучасного дослідника М. Портера, який розглядає конкуренцію в контексті підприємництва та менеджменту. М. Портер розробив теорію «п'яти конкурентних сил», за допомогою яких визначається стан конкурентного середовища у будь-якій галузі економіки. Далі наведені основні п'ять сил та фактори, за якими дані сили аналізуються:

→ вплив покупців: концентрація покупців та їх спроможність торгуватися;

→ вплив постачальників: відмінності у сировині, що поставляється; спроможність постачальників комплектуючих виробів та інших торгуватися;

→ загроза появи товарів або послуг-замінників: ціни на замітники, схильність покупців до застосування заміників;

→ загроза появи нових конкурентів, аналізується по факторам: диференційованість товарів, популярність торгової марки, економія на масштабах;

→ суперництво вже існуючих конкурентів між собою: постійні витрати, зростання в галузі, відмінності продукції виробників [7, с. 33]. М. Портер досліджував та емпірично довів взаємозв'язок між потужною конкуренцією на ринку та створенням високої конкурентоспроможності галузі.

Отже, на основі вищевикладеного можна зробити висновок, що в основі поведінкового підходу до трактування конкуренції лежить її розуміння як суперництва, змагальності підприємств за найбільш вигідні умови виробництва та збуту товарів, робіт та послуг для досягнення найкращих результатів своєї діяльності в сфері підприємництва.

Наприкінці XIX століття - початку XX процеси концентрації та централізації виробництва та капіталу призвели до нарощування монополістичних тенденцій в економіках більшості країн світу. Що обумовило розвиток теорії недосконалої конкуренції. В економічній науці виник новий підхід до трактування конкуренції – *структурний*. В даному підході акцент робиться на аналізі структури ринку, а також умов, що на ньому панують.

Критика маршалліанської моделі конкуренції була пов'язана з її невідповідністю економічним реаліям. З моделі, розробленої Маршаллом, випливає, що на ринку існує або монополія (монопсонія), коли один продавець (у випадку монопсонії – покупець) має здатність самостійно визначати загальні умови обороту товарів, насамперед ціну, або конкуренція, коли жоден з учасників ринку не здатний впливати на умови обороту товарів. При цьому вільна конкуренція розглядалася як оптимальний стан економіки, а монополія – як фактор спотворення ринку, пов'язаний з його нерозвиненістю, який завжди і повсюдно зменшує суспільний добробут [8, с. 18].

В найбільш повному вигляді критика даної моделі знайшла відображення в дослідженні Дж. Робінсон «Економічна теорія недосконалої конкуренції». Яке було обумовлено необхідністю переосмислення дії ринкового механізму під впливом різних форм конкуренції. Дослідниця показала, що конкуренція існує навіть за наявності монопольної влади, а структура ринку може бути різноманітною і не обмежуються лише категоріями «досконала конкуренція» та «монополія».

Концепцію монополістичної конкуренції на початку ХХ століття одночасно розробляв і Е. Чемберлін. В «Теорії монополістичної конкуренції» конкуренція досліджується як динамічне явище, а монополія розглядається як об'єктивний результат поведінки фірм в конкурентному середовищі. На думку Е. Чемберліна, монополія не є результатом концентрації та централізації виробництва і капіталу. Ринку, вважав дослідник, притаманні тенденції до посилення конкуренції, які в свою чергу обумовлені НТП. Вчений був упевнений, що монополія є абсолютно природним явищем у конкурентному середовищі, стверджуючи, що підприємство є «спробою кожного підприємця створити власну монополію, розширити її наскільки можливо і захистити від спроб інших підприємців розширити свої монополії» [9, с. 23-24].

Отже, Дж. Робінсон та Е. Чемберліном одними з перших були досліджені видозміни конкуренції в нових економічних реаліях того часу. Вони встановили, що диференціація товарів призводить до того, що складається мережа взаємопов'язаних ринків замість єдиного. Разом з тим існує різноманітність витрат на виробництво, обсягів виробництва товарів, цін на них. Таке розмаїття призводить до монополістичної поведінки. Структурна концепція конкуренції залишається популярною і сьогодні. Так, зокрема, вона підтримується такими вченими як Макконнелл К., Брю С., Самуельсон П.

Структурний підхід активно застосовувався в практиці антитрестовської політики США в 50-70 роки ХХ ст., що знайшло своє

відображення в досить жорсткому контролі над процесами економічної концентрації. Починаючи з 70-х років такий підхід зазнав критики внаслідок ряду причин: затягування та крайня ускладненість антитрестовських справ, що розглядались судами, зростаюча відкритість американської економіки для зарубіжних конкурентів, тенденція до загальної лібералізації економіки та інш. [10, с. 47]. Традиційні на той час теоретичні підходи почали піддавати сумніву. Переломним моментом став 1982 р., коли в США було офіційно оголошено припинення антимонопольних справ проти компаній «Ай-Бі-Ем» і «Ей-Ті-Ті». Адміністрація Президента США Р. Рейгана в цей період взяла курс на обмежене втручання держави в розвиток економіки і відповідно на обмеження антимонопольної діяльності [11, с. 28].

І останнім третім підходом до визначення конкуренції є **функціональний**. Він описує роль (функцію), яку конкуренція відіграє для економіки. Даний підхід на відміну від попереднього розглядає конкуренцію в динаміці. Прихильники даної концепції вважають, що конкуренція – це тривалий процес, заснований на інноваціях. Визначальну роль в економічному розвитку відіграє конкуренція, яка спонукає створення новацій. Представниками даного підходу можна назвати Й. Шумпетера та Ф. фон Хайєка.

І. Шумпетер, зокрема, в рамках своєї видатної праці – «Теорія економічного розвитку» [12] визначав конкуренцію як суперництво старого з новим. Нововведення, на думку дослідника, скептично сприймаються ринком, але, якщо новатору вдається їх здійснити, саме механізм конкуренції витісняє з ринку підприємства, які використовують застарілі технології.

Отже, за функціональною концепцією конкуренції, вона осмислюється як динамічний процес, який передбачає відкриття нових можливостей ресурсів, що використовуються, а також створення нових ресурсів взагалі. Конкуренція спонукає вдосконалювати продукти і технології, шукати нові джерела сировини та нові типи організації виробництва. Разом з тим монополізація не здійснює негативний вплив на

процеси економічного розвитку, а навпаки дає поштовх новим формам економічної поведінки та прискорює інноваційний розвиток.

Слід зазначити, що на сьогодні осмислення конкуренції з точки зору лише одного з вищеназваних підходів не є достатнім. Це обумовлено тим, що конкуренція є складним економічним явищем і потребує комплексного підходу дослідження. Так, в сучасній економічній науці існують ряд теорій, що об'єднують риси вищеназваних підходів. Зокрема, теорія структури галузевих ринків (або *теорія організації ринкових структур*), яка поєднує риси поведінкового та структурного підходів. Представниками даної теорії є Дж. Бейн, Д. Росс, Ф. Шерер. Дана теорія вивчає закономірності формування ринкової структури, залежність стратегічної поведінки підприємств та результатів їх діяльності від особливостей ринків; показує як складається та чи інша поведінка підприємств і як вона змінюється під впливом дій інших суб'єктів господарювання. Дослідники, що працюють в межах даної теорії, застосовують парадигму «Структура → Поведінка → Результативність».

Дана теорія має значення для вивчення конкуренції та розвитку конкурентного середовища підприємств, оскільки надає можливість дослідити вплив ринкових структур на поведінку підприємств на даних ринках. А з урахуванням того, що в економіці України існують ринки з різними структурними передумовами конкуренції та специфікою поведінки підприємств на них, то дана теорія залишається актуальною і для вітчизняної економічної думки.

Отже, на основі вищевикладеного можна зробити висновки:

1) існує велике різномаяття теоретичних поглядів на конкуренцію, що пов'язане з тим, що вона була предметом дослідження значної частини напрямів та наукових шкіл економічної думки. Перші теоретичні обґрунтування конкуренції як про ознаку ринку були сформульовані ще у XVII столітті. З тих часів сутнісні підходи до розуміння конкуренції постійно змінювались під впливом об'єктивних економічних реалій.

2) На основі огляду концептуальних ідей видатних економістів різних наукових шкіл та напрямів, можна сказати, що сформульовані ними фундаментальні положення до осмислення конкуренції створюють науково-методичний фундамент для подальшого дослідження ролі конкуренції у розвитку конкурентного середовища підприємств. Визначення та узагальнення впливу окремих факторів на розвиток конкурентного середовища підприємств окремих галузей національної економіки може бути предметом подальших наукових досліджень.

Література:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Наука, 1992. – Кн. 1-3. – 572 с.
2. Александрова О. С., Зубчик О. А. Конкуренція: благо чи зло. Специфіка та тенденції розвитку / В. о. Центр дослідження проблем конкуренції. – Наук. вид. – К.: Обрії, 2006. – 144 с.
3. Милль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их применения к социальной философии: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – Т. 3. – 448 с.
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: Пер. И. И. Скворцова-Степанова. – М.: Политиздат. – 1978. – Т. 1. – Кн. 1. Процесс производства капитала. - 907 с.
5. Шмарловська Г.А., Тур А.Н., Лебедько Є.Є. Історія економічних вчень: Навч. Посібник. – Мн.: Нове видання, 2001. – 340с.
6. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: Пер И. И. Скворцова-Степанова. – М.: Политиздат. – 1978. – Т. 2. – Кн. 2. Процесс обращения капитала. - 648 с.
7. Портер М. Конкуренция: Пер. с англ.: Уч. пособие – М.: Издательский дом «Вильямс», 2000. – 495 с.
8. Черненко С. О. Конкуренція та ефективність товарних ринків в Україні: Монографія. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 171 с. – Бібліогр.: с. 159-168.

9. Филюк Г. М. Конкуренція і монополія в епоху глобалізації: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 404 с.
10. Костусєв О. О. Конкурентна політика в Україні: Монографія. – К.: КНЕУ, 2004. – 310 с.
11. Антимонопольна діяльність: Підручник / В. Д. Лагутін, Л. С. Головка, Ю. І. Крегул та ін.; За ред. проф. В. Д. Лагутіна. – К.: КНТЕУ, 2005. – 580 с.
12. Йозеф А. Шумпетер. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Пер. з англ. В. Старка. – К.: Видавничий дім «Києво-могилянська академія», 2011. – 242 с.

Резюме

В статті розглянуто еволюцію поглядів на конкуренцію та конкурентне середовище. Проаналізована її роль у забезпеченні ефективного конкурентного середовища та економічного розвитку з концепцій різних наукових шкіл.

В статье рассмотрена эволюция взглядов на конкуренцию и конкурентную среду. Проанализирована ее роль в обеспечении эффективной конкурентной среды и экономического развития с концепций разных научных школ.

The evolution of views on the competition and competitive environment is considered in the article. Its role in ensuring effective competition and economic development from the perspective of different schools is analyzed.